

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ МОЛИЯВИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ҲУҚУҚИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ

Акбаров Бехзодхон Улуғбек ўғли

Тошент давлат иқтисодиёт университети мустақил тадқиқотчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8254116>

Тижорат банкининг кенг қўламли хавфсизлигини таъминлаш вазифалари сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва бошқа характердаги содир бўлиши мумкин бўлган таҳдидларнинг (хавфларнинг) олдини олиш орқали унинг нормал ишлаши ва ўз устав мақсадларига эришиши учун шарт-шароитларни яратишдан иборат. Таҳдидлар юзага келган тақдирда эса — уларнинг зарарли оқибатлари салбий таъсирини камайтиришдир. Ушбу мақсадларга эришиш банкни турли хил ҳолатларнинг салбий оқибатларидан: давлат даражасида қабул қилинган алоҳида сиёсий қарорларнинг салбий оқибатларидан бошлаб иқтисодий инқирозлар, ижтимоий катаклизмлар, табиат ҳодисалари, турли хил субъектларнинг нотўғри ҳаракатлари ёки қасддан жиноий тажовузларидан ҳимоя қилишгача бўлган кенг қўламли чора-тадбирлардан фойдаланишни талаб қилади. Банк хавфсизлигини таъминлаш вазифаси “кенг маънода” шундай кўриниш касб этади.

Криминалистика воситалари ва усулларида фойдаланиш мақсадлари ҳақида сўз борганда, криминалистика воситалари ва суд текшируви (тергов) усуллари ҳамда криминалистика воситалари ва жиноятчиликнинг олдини олиш усуллари ўртасидаги чегараларнинг маълум бир шартлилигини ёдда тутиш керак. Бу борада Р.С. Белкин таъкидлаганидек, “... ушбу бўлиниш маълум даражада шартли ҳисобланади, чунки баъзи ҳолларда суд текширувлари воситалари ва усуллари жиноятчиликнинг олдини олиш учун хизмат қилади ва аксинча. Бироқ, услубий мақсадларда бундай тасниф мақбул кўринади”.[4]

Дарҳақиқат, жиноятларни очиш ва тергов қилишга ҳисса қўшиш орқали криминалистик чоралар жазонинг муқаррарлиги тамойилини амалга оширади ва шу билан эҳтимолий жиноятчилар режаларининг олдини олишда иштирок этади. Ўз навбатида, жиноий тажовузларнинг олдини олиш бўйича олдиндан кўрилган чоралар кўпинча содир этилган жиноятларни очиш ва тергов қилиш самарадорлигига сезиларли таъсир кўрсатади.

Бироқ шуни таъкидлаш керакки, банк (ёки ҳар қандай ҳимоялаш объекти) хавфсизлигини таъминлаш манфаатлари асосан жиноят содир этиш ва жиноий иш қўзғатишдан олдин субъектларнинг жиноий режаларининг олдини олишга имкон берадиган криминалистик профилактика воситалари ва усулларида фойдаланиш билан боғлиқ. Бундан ташқари, ҳимоя объекти нуқтаи назаридан, бу огоҳлантириш чоралари мақбулроқ ҳисобланади ва биринчи навбатда амалга оширилиши керак.

Ҳақиқий вазиятда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва банкнинг хавфсизлик хизматлари фаолиятидаги профилактика чораларининг улуши сезиларли даражада фарқланади. М.Ш.Махтаев тергов органлари ишида огоҳлантириш функциясининг камтарона ўрнини таъкидлар экан, буни “инерция кучи ва тергов иши усуллари ва воситаларининг ўзига хос хусусиятлари билан изоҳлайди”. Айрим муаллифлар эса бу бора анчайин қатъият билан фикр юритадилар ва терговчи фаолиятидаги

профилактика функцияси процессуал терговнинг умумий функцияси билан тўлиқ қамраб олинган деб ҳисоблайдилар. [1]

Р.С. Белкин томонидан таклиф қилинган криминологиянинг махсус вазифалари рўйхатида жиноятларнинг олдини олиш учун криминалистика воситалари ва усулларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш вазифаси олтидан бешинчи ўринни эгаллаши муҳимдир. Е.Р.Ишченко таҳрири остидаги олий ўқув юртлари учун мўлжалланган криминология дарслигида келтирилган криминологиянинг махсус вазифалари рўйхатида ҳам унга тахминан бир хил ўрин (бешдан тўртинчиси) берилган. Устувор вазифаларнинг бу тартибда жойлашиши қонун чиқарувчининг иродасига ҳам мос келади, чунки у жиноятларни тез ва тўлиқ ошкор қилишни жиноят процессининг биринчи вазифаси деб билади.[4]

Умуман олганда, банк хавфсизлиги жуда кенг қўламли чора-тадбирлар тизими билан таъминланганлиги сабабли, муаммони янада тергов қилиш мантиғи жиноятларнинг олдини олишнинг криминалистик воситалари ва усуллари ҳамда “криминалистик бўлмаган”лар ўртасидаги асосий фарқларни олдиндан аниқлашни талаб қилади.

Р.С.Белкиннинг таърифига кўра: “Жиноятчиликка қарши курашнинг криминалистик воситалари ва усуллари билим объекти сифатида ва криминалистик илмий тадқиқотлар натижаси ўлароқ келиб чиқиш манбаи, мазмуни, мақсадлари ва қўлланиш субъектига кўра фарқ қилади”. Шубҳасиз, юқорида айтиб ўтилган белгилар жиноятларнинг олдини олиш мақсадида қўлланадиган банк хавфсизлигини таъминлаш бўйича криминалистика воситалари ва усулларининг моҳиятини аниқлаш учун ҳам ишлатилиши мумкин (жиноятчиликка қарши курашнинг хусусий соҳаси).

Ушбу ёндашув банк хавфсизлигини таъминлашнинг фақат қуйидаги воситалари ва усулларини криминалистик деб таснифлашга имкон беради:

- а) илмий умумлаштириш ҳамда тергов ва эксперт амалиётини (келиб чиқиш манбаи) англаш маҳсули саналади;
- б) криминалистика илми томонидан криминалистика техникаси, криминалистика тактикаси ва методикаси (мазмуни) таркибига киритилган;
- в) жиноятларни тергов қилиш ва уларнинг олдини олиш мақсадида ишлатилади (хизмати вазифаси);
- г) улардан қўллаш учун махсус ваколатга эга бўлган субъектлар фойдаланадилар: суриштирув ва тергов органлари ходимлари, экспертлар, прокурорлар (қўллаш субъекти).[3]

Юқоридаги хусусиятлар тўплами классик криминология томонидан тўлиқ деб тан олинган. Бу шуни англатадики, қўлланган воситалар ва усулларнинг хусусиятларида улардан камида биттасининг йўқлиги иккинчисини ушбу атаманинг аниқ маъносида криминалистика сифатидан маҳрум қилади. Бироқ, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий соҳасида содир бўлаётган табиий жараёнлар бир қатор методологик хусусиятга эга муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бу, биринчи навбатда, жиноятларни тергов қилиш ва уларнинг олдини олиш бўйича криминалистик чоралардан фойдаланадиган субъектлар доираси ва криминалистика қўлланадиган соҳалар тўғрисидаги тасаввурларга тааллуқли. Қабул қилинган илмий қарашларга мувофиқ, суриштирув органи, терговчи, прокурор, суд, эксперт юқорида назарда тутилган субъектлар ҳисобланади. Е.Р.Ишченко таҳрири остида чоп этилган

криминология дарслигида берилган таърифга кўра, “криминалистика ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига жиноят иши юритувида ва жиноятчиликнинг олдини олишда ҳақиқатни аниқлашга ёрдам берадиган фан сифатида пайдо бўлди ва ривожланмоқда. Шунинг учун криминалистика терговчи, суд, суд экспертизаси, жиноятларни очиш ва тергов қилиш, жиноят ишларини кўриб чиқиш учун оператив ишда намоён бўладиган объектив воқелик қонуниятларини аниқ ўрганади”. Криминалистиканинг (бинобарин унинг илмий ишланмаларини қўллайдиган субъектларнинг ҳам) жиноят иши юритувида “қаттиқ” боғланиши В.А.Образцов таҳрири остидаги университетлар учун мўлжалланган криминалистика дарслиги муаллифларига ҳам хосдир. [4]

Дарсликдаги таърифга кўра, “криминалистика бу — жиноят иши юритувида амалий тергов олиб бориш (қидирув ва ақлий фаолият) технологияси ва воситалари ҳақидаги фан”.

Ўз даврида А.А.Эйсман криминалистиканинг хизмат функцияси ва вазифаларини бирмунча батафсилроқ белгилаб берган. Унинг фикрича, криминалистиканинг хизмат функцияси ва вазифалари ҳуқуқий соҳага тегишли.[5]

Банкнинг махфий маълумотларини жиноий-ҳуқуқий ҳимоя қилиш ЎЗР Жиноят кодексининг 183-моддасига (тижорат ёки банк сирини ташкил этувчи маълумотларни ноқонуний олиш ва ошкор қилиш), ҳужжат ва тамғаларни сохталаштириш содир этилган ҳолларда эса — жиноий жавобгарликни белгилайдиган ЎЗР ЖКнинг 228-моддасига мувофиқ амалга оширилади. [1]

Табиийки, ахборотни ҳимоя қилишни таъминлаш учун банкнинг тегишли хизматлари бошқалар қатори криминалистикада қўлланадиган воситалар ва усуллардан ҳам фойдаланадилар. Шундай бўлса-да, юқоридаги чора-тадбирларнинг амалда бажарилишини таъминлайдиган махсус бўлинмалар ходимлари ҳам ушбу тушунчанинг бир маъносида криминалистика воситалари ва усулларида фойдаланиш субъектлари ҳисобланмайди.

Банк хавфсизлигини таъминлашда амалда (қонун ҳужжатларида белгиланган вазифалар ва функцияларга мувофиқ) икки тоифадаги субъектлар иштирок этадилар:

а) жиноят процесси доирасида криминалистиканинг воситалари ва усулларида фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар;

б) жиноят процесси доирасидан ташқарида криминалистикада ишлаб чиқилган жиноятчиликнинг олдини олиш чораларини амалга оширувчи субъектлар.

Бунда, иккинчи тоифа томонидан криминалистиканинг воситалари ва усулларида фойдаланиш қонунга зид эмас.

Сўнгги пайтларда банклар хавфсизлигини таъминлашда фактлар, субъектлар, объектлар ва ноқонуний фаолият излари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган турли хил нодавлат ҳисобварақлардан тобора кўпроқ фойдаланилмоқда. Улар криминалистика тиббиёт технологиясининг назарий қоидалари ва тавсиялари доирасида ишлаб чиқилган криминалистик ёзувлар билан бир хил ўхшашликка эга. Бундай ихтисослаштирилган ахборот тизимлари ҳар бир алоҳида банкда, шунингдек, банклараро ташкилотлар доирасида яратилиб, жиноятларнинг олдини олишда, биринчи навбатда, кредит соҳасида ва вексел муомаласи соҳасида фаол фойдаланилмоқда.

Банк мулкига тажовузларнинг энг кенг тарқалган турларидан бири бу — кредитлаш соҳасидаги фирибгарлик ҳаракатларидир.

Фирибгарлик, яъни бировнинг мол-мулкини ўғирлаш ёки алдаш ёхуд ишончни суистеъмол қилиш йўли билан бировнинг мол-мулкига бўлган ҳуқуқни қўлга киритиш Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 168-моддасига биноан жиноят ҳисобланади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг маълумотларига кўра, ўғирликнинг ушбу усули кредит-молия соҳасида содир этилган жиноятлар умумий сонининг қарийб 80 фоизини ташкил қилади.

Фирибгарлик предмети ушбу тушунчанинг криминалистик маъносида кредит операцияларини таъминлаш учун мўлжалланган банк активларини англатади: нақд пул; нақд пул эквивалентлари — қимматли қоғозлар, векселлар, облигациялар, нақд пул олиш воситаси сифатида хизмат қиладиган тўлов воситалари (тўлов топшириқномалари, аккредитивлар).

Кредит олишда фирибгарлик қилиш усули бир қатор элементлардан иборат бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ўғрилиқка тайёргарлик кўриш бўйича ҳаракатлар тизими;
- маблағларга эгалик қилиш;
- жиноятга тайёргарлик кўриш ва уни содир этиш пайтида ҳам, ундан кейин ҳам амалга оширилган жиноий ҳаракатни ва айбдорларни яширишга қаратилган ниқоб.

Санаб ўтилган келтирилган элементларни бир-биридан фарқлаш маълум миқдордаги шартлиликни ўз ичига олади ва асосан услубий мақсадларда амалга оширилади. Реал вазиятларда уларни вақт ва кетма-кетлик бўйича ажратиш имкони йўқ. Ўғирликни яширишга қаратилган ҳаракатлар кўпинча унга тайёргарлик билан бир вақтда амалга оширилади ва иккинчисининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Кредит олишда фирибгарликни содир этиш усули сифатида алдовнинг моҳияти шундаки, у айбдорнинг кредит шартномасини тузишда ўз зиммасига олган мажбуриятларга нисбатан ҳақиқий мақсадлари ва ниятлари ўртасидаги номувофиқликда кўринади.

Жаҳонда вужудга келган ҳозирги вазият хавфсизлик тизимларининг турли даражалари билан белгиланадиган вазифалардаги фарқ билан изоҳланади. Улардан бирида (макро даражада) ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари кўплаб номаълум объектларнинг хавфсизлигини таъминлаш вазифасини ҳал қилишади. Уни амалга ошириш жараёнида жиноятчиликнинг олдини олиш муаммолари уларни аниқлаш ва бостириш муаммоларига объектив равишда ўз ўрнини беради. Кўрсатиб ўтилган объектларга тажовуз қилинган жиноятларни аниқламасдан туриб, уларнинг содир этилишига олиб келган сабаблар ва шартларни аниқлаб бўлмайди. Ўз-ўзидан тегишли ҳимоя чораларини амалга ошириш ҳам мумкин эмас.

References:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 21 апрелдаги ЎРҚ-683-сонли Қонуни таҳририда — Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. (<https://lex.uz/acts/111453>)
2. М.Ш. Махтаев. Основы теории криминалистического предупреждения преступлений: Монография. М.: Паритет, 2001. С. 29.

3. И.Ф. Крылов, А.И. Бастрыкин. Розыск, дознание, следствие. Л., 1984. С. 175.
4. Р.С. Белкин. Курс криминалистики. В 3-х т. Т.1: Общая теория криминалистики. М.: Юристъ, 1997.
5. Криминалистика: Учебник/ Под ред. Е.П. Ищенко. М.: Юристъ, 2000. С. 17-18.

INNOVATIVE
ACADEMY